

О.Ю. Лаврі

студентка ІV курсу історичного факультету,
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова
Тел. +38063-614-75-83; email: oduvanchick123@ukr.net

У цій статті подана інформація про умови перебування дітей «ворогів народу» у спеціальних закладах ГУЛАГу. Текст складений з допомогою спеціальної літератури, яка займається дослідженням репресій проти ЧСИР та спогадів очевидців.

Ключові слова: ЧСИР, ГУЛАГ, диткомбінат, малоліток, дитвогнище.

В статтє подана інформація об условиях пребывания детей «врагов народа» в специальных заведениях ГУЛАГа. Текст составлен с помощью специальной литературы, которая занимается исследованием репрессий против ЧСИР и воспоминаний очевидцев.

Ключевые слова: ЧСИР, ГУЛАГ, деткомбинат, малолетка, деточаг.

This article sheds fresh light on the conditions under which the children of «enemies of the people» stayed at GULAG's special institutions. The text was written with the help of some special literature which investigates both repressions against traitors' family members (CHSYR), and eyewitnesses' memoirs.

Key words: CHSYR, GULAG, children's combine, young child.

Дослідження перебування дітей в спеціальних таборах та дитячих притулках до сьогодні залишається актуальною проблемою історичної науки. Лише віднедавна це питання почали розглядати історики, соціологи, психологи. Дитяче питання розглянула О. Шмараєва у статті присвяченій життю дітей «ворогів народу» в таборах ГУЛАГу. Вона приділила увагу основним історіям, які допомагають сформувати уявлення про умови утримання дітей у спецтаборах, а згодом і у дитячих будинках [18]. У дослідженнях про умови перебування репресованих у таборах Л. Разгон торкнувся й проблеми дітей. Без цензурних обмежень він описав знущання старших дітей над новоприбулими, чи молодшими. Л. Разгон обґрунтував тези своєї праці на власних спогадах [15: 265-269]. Докладніше про заявлену у темі статті проблематику писав С.Віленський. Поет та мемуарист був заарештований 1948 року за антисталінський вірш (рос.) «Интеллигенты, быть тверже стали! Кругом агенты, а первый – Сталин» [2]. Його відправили у табори, де з 1950 року він почав збирати документи та спогади політ'язнів. Внаслідок багаторічної копіткої праці лише 2002 року вийшла праця «Діти ГУЛАГу. 1918–1956. Документи». Автор розділив документи за тематикою та як додаток до їх змісту опублікував спогади дітей «ворогів народу» [3].

Ґрунтовне дослідження проблеми здійснила у своїх наукових розробках Т. Вронська. Їй належить монографія з історії репресій проти родин «ворогів народу». На основі широкого кола архівних джерел та опублікованої історико-мемуарної й фахової літератури зроблений аналіз витоків, особливості організації та використання родинного заручництва у каральній практиці тоталітарного режиму. Висвітлене протиправне підґрунтя політичного терору, формування технології позасудових репресій проти членів сімей «ворогів» радянської влади [5]. Джерельну базу її праці в основному склали спогади, мемуари, адже не всі ще документи дотепер мають відкритий доступ. У Є. Гінзбург є досвід праці у дитячих відділах таборів. Деякий час вона працювала у відділі для дітей дошкільного віку, і згадувала, що деякі і говорити не вміли [6: 328-334]. Х. Волович у своїх спогадах не лише описала умови перебування членів «ворогів народу» у ВТТ, а й висвітлила проблеми функціонування там дитячих ясел. Перебуваючи у неволі вона народила дитину і тому добре знала, в яких умовах росли діти «ворогів народу» [4: 461-494].

Постановою Політбюро ЦК ВКП(б) від 5 липня 1937 р. було розширено рамки родинного заручництва. У пункті про сім'ї засуджених першої та другої категорій під репресії підпадали: сім'ї, члени яких були здатні до активних антирадянських дій; сім'ї, осіб репресованих першої категорії, які проживали у прикордонній смузі, підлягали переселенню за межу країв та областей [12: 424-428]. Згідно до пункту про арешт вагітних жінок, важкохворих, які мали грудних дітей вирок міг бути тимчасово відкладений. Хоча пізніше зазначалось: «Засуджені дружини зрадників Батьківщини, які не підлягали арешту через хворобу і наявність на руках хворих дітей, після видужання заарештовуються та направляються до ВТТ. Дружини зрадників Батьківщини, які мають на руках грудних дітей, після винесення вироку негайно підпадають під арешт і без конвоювання до тюрми направляються до табору. Так само вчиняти і з засудженими дружинами похилого віку» [8]. Арешту також підлягали й «соціально небезпечні та здатні до антирадянської діяльності» діти «зрадників», яким виповнилося 15 років [13]. Врятувати їх міг лише донос про підготовку чоловіком (батьком) злочину чи його причетність до вказаних організацій [7: 106-110]. Всіх дітей, які залишалися сиротами, після арешту їх батьків, відправляли до дитячих будинків. У віці від 1–1,5 до трьох років дітей утримували у яслах Народного комісаріату охорони здоров'я республіки у тих пунктах, де проживали засуджені;

дітей, у віці від трьох і до п'ятнадцяти років відправляли до будинків наркомпросів інших республік, областей, поза межами Москви, Києва, Тбілісі, Мінську, та інших приморських та прикордонних міст [11: 103]. Ну а на дітей старшого віку могли завести справу, або також відіслати до якогось дитячого будинку. Жінкам з немовлятами, чи дітьми яких вони народили в таборах, якщо «вони вели себе добре» відводили окремі бараки, де вони ночували з ними та приходили в окремі години на годування. Деякі табори, навіть, влаштували дитячі містечка. Мати могла передати дитину своїй сім'ї, але не кожна сім'я могла дозволити собі приїхати до табору, через брак коштів, або просто відмовлялись визнавати дитину-бастарда. Але, згодом керівництво вирішило, що діти негативно впливають на якість та інтенсивність роботи, і почало забирати дітей в матерів через дванадцять місяців після народження і відправляти в дитячі будинки. Це зазначалося у справі матері, але не вказували адресу, куди переправляли дитину. Частіше за все така «експропріація» відбувалась вночі, щоб застати жінку зненацька, жінки піднімали гвалт, били комендантів. Проте підвищення продуктивності не відбувалось [16: 201]. Втративши дітей, деякі матері божеволіли.

«Ніде у світі так не піклуються про дітей, як у нас» [14: 2] – рекламна теза, яку часто зустрічаємо на шпальтах радянських періодичних видань. Дійсність же була кардинально іншою. За офіційними даними на квітень 1941 року, в тюрмах НКВС утримувались 2500 жінок з малолітніми дітьми, в таборах та колоніях знаходилось 9400 дітей, віком до чотирьох років. Вагітних жінок 8500, і близько 3000 жінок, які знаходились на дев'ятому місяці вагітності [18]. Поряд із барачними будівлями, лісопозавальними бригадами та штрафними ізоляторами ГУЛАГу знаходились пологові будинки і, навіть, табори для матерів із дітьми та дитячі ясла для наймолодших. На дверях бараків було написано: «Грудникова група», «Ползункова», «Старшая» [6: 328]. Щоправда, яслами ці приміщення важко назвати: клопи сипалися зі стелі на дітей, ковдрами їх не накривали, відсутність освітлення (навіть гасовими лампами), температура ніколи не піднімалась вище 12 градусів [4: 464]. Пояснювалось все тим, що вони не робили жодного внеску в табірне виробництво, вони не валили ліс, не займались будівництвом доріг, будинків і т. п. В таборі їх розвиток зупинявся, в тому числі і через провину няньок. На одну няньку припадало сімнадцять дітей. Треба було швидко всіх підняти, нагодувати, та стежити щоб нічого зайвого діти не робили. Х. Волович писала, що бачила як о сьомій ранку няньки стусанами піднімали дітей з холодних ліжок, підмивали холодною водою, звертались до них лайками та ударами в спину. Годування також відбувалось без краплини жалю: «З кухні няня принесла палаючу жаром кашу. Розклавши її по мисочках, вона вихопила з ліжечка першу, яка трапилась їй дитину, загнула їй руки назад, прив'язала їх рушником до тулуба і почала, як індіка, напихати гарячою кашею, ложку за ложкою, не залишаючи їй часу ковтати» [9: 259]. Матерям забороняли контактувати з дитиною, одна з колишніх завідувачок табірних ясел стверджувала, що це робилося тому, що матері при побаченні з дітьми, намагались їх вбити. Вона розповіла, що бачила як одна мати давала дитині цукор з тютюном, щоб її отруїти, інша зняла з дитини взуття на снігу [9: 260]. Але, не всі няньки були поганими, під час відбування покарання, довелося працювати нянечкою у диткомбінаті й Є. Гінзбург. Вона розповідала, що годували добре, але діти їли зосереджено, старанно облизуючи все шматком хліба, а то і язиком. На горщик не були привчені, говорити не вміли. Тільки деякі, яким виповнилось чотири роки могли сказати кілька слів [6: 329]. Пояснювалось все тим, що ними ніхто не займався, не спілкувався; малюкам не дозволялось ходити, вони просто лежали на своїх ліжках. Є. Гінзбург вирішила зайнятися розвитком дітей. Вона десь знайшла обрубок олівця й клапоть паперу і намалювала дітям будинок з двома вікнами та димоходом. На запитання: «Що це?» діти відповіли, що це барак. Біля будинку Євгенія намалювала кішку, але впізнати тваринку ніхто, з дітей не зміг. Коли вона намалювала огорожу, навколо будинку: «Зона! Зона! – радісно закричала Вірочка та заплескала в долоні» [6: 331]. Одного разу, їй вдалось випросити у вахтера двох цуценят. Дітям дуже подобався «живий куточок», але вся іділія закінчилась через п'ять днів, коли це побачила головний лікар диткомбінату. Згодом, Євгенію перевели в ізолятор, де ситуація була ще гіршою, через епідемію діти помирили дуже часто. «Ліжечка немовлят стоять впритул. Їх так багато, що якщо безперервно переповивати всіх підряд, то до першого повернення не раніше ніж через півтори години. А всі схудли, перевелися криком. Одні пищать жалісно і тоненько, вже не розраховуючи на те, що хто-небудь відгукнеться. А деякі вже не кричать» [6: 332].

У табірних архівах ГУЛАГу збереглися фотографії бараків-ясел та дітей, як вони виглядали. З них, ми дізнаємось, що дітям голили голови щоб уникнути вошей, і дійсно, вони були схожими на зеків. З табірних ясел дітей переводили до звичайних дитячих будинків у два роки. Як правило, там їм міняли прізвища. У доповіді наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берії до голови Раднаркому СРСР В. Молотова писалося, що дітям, яких було забрано в матерів і віддано до дитбудинків, почали надавати нові імена та прізвища [18]. У дитячих будинках ці діти об'єднувались з тими, у кого забрали після арешту батьків. Будинки були переповнені, санітарних норм не дотримувались. Через епідемію помирили й ті групи дітей, яких відправляли з таборів. Одна з колишніх ув'язнених згадувала, що з табору відправили групу дітей з 11 чоловік до міського дитбудинку, і були шоковані, коли дізнались, що вся група невдовзі померла від епідемії [3]. Керівництво намагалось отримати допомогу з Москви. Писали телеграми, що помешкання знаходиться в жахливому стані, що їжі не вистачає, але негайних заходів не було вжито. В одному з наказів НКВС 1938 року йшлося про дитячий будинок, в якому дві дівчинки, восьми років були згвалтовані старшими хлопцями. В іншому – що на 212 дітей було 12 ложок і 20 тарілок, а через брак білизни, дітям доводилось спати у верхньому одязі та взутті [9: 262]. «Дитвогнища» або «дитмайданчики», як називали дитячі будинки 1930-х років, розміщувались в холодних місцях, переповнених бараках, часто без ліжок, дах протікав, а подекуди й стелі не було. Годували дітей на вулиці, під навісом [18]. Дітей могли всиновити, але частіше траплялося так, що брали дівчат в якості прислужниці. Представники табірної персоналу розлучали рідних сестер і братів [3].

До дітей політичних в'язнів ставилися гірше. Вчителі боялися приділяти їм увагу, щоб тих не звинуватили у співчутті до «ворогів». Навіть співробітники НКВС, які були відповідальними за дитячі будинки, наказували особливо

пильно стежити за дітьми контрреволюціонерів. По прибутті з дітей знімали відбитки пальців. Їх справи також піддавалися фабрикації. Так, після арешту батьків, Петро Якір провів в дитячому будинку лише три дні, після чого на нього відкрили справу, що він є ватажком дітей «зрадників Батьківщини». Його заарештували, а згодом перевели до табору. На той час дитині виповнилось 14 років [9: 262]. Таких, як він, називали «малолітки».

Знушання та фізичні покарання були звичайною справою для адміністрації дитячих будинків. Дітей били головою об стіну, кулаками по обличчю, коли знаходили залишки їжі, наприклад хлібні крихти. Пояснювали свої вчинки тим, що підозрювали дітей у підготовці до втечі. Вихователі говорили, що вони нікому не потрібні, що з ворогами ніхто не рахується. Коли їх виводили на прогулянку, діти няньок показували на них пальцями і кричали: «Ворогів, ворогів ведуть!» [18]. Одежу їм давали з конфіскованого в їх батьків майна.

Деякі діти арештантів, не витримуючи тиску, холоду, жорстокості не бачили іншого виходу, як приєднатись до місцевих авторитетів. Над «новенькими» знущались. «Блатнячки» дівчаток продавали: шоферам, комендантам. Л. Разгон пригадував, що одного літа він потрапив у «командировку» (щось типу санітарної частини), де лікарем був О. Зотов. Коли він сів поїсти, то побачив дівчинку, яка підмітала двір. Він запросив до себе за стіл і пригостив обідом. «Дівчина поїла, обережно склала посуд на дерев'яну тацю. Потім підняла плаття, затягнула з себе труси і, тримаючи їх в руці, повернула своє неусміхнене обличчя». Вона запитала чи треба їй прилягли. Коли побачила подив Лева, то виправдовуючись сказала, що без цього її не кормлять [15:268-269].

Хлопчики ставали (рос.) «шестерками» у паханів. Будь-який «блатний», який придбав хлопчика міг з нього знущатись, як хотів: бити, морити голодом, привласнювати майно. «Ми – «п'ятдесят восьма» – нічого з цим поробити не могли. В очах дітей підлітків ми були табірними дурнями, які не мали ніякої влади, ніякої сили, ніякої привабливості» [15: 268]. З дитячих будинків діти тікали і пристосовувались до злочинного світу. Володимир Глебов пояснював, що приєднання до злочинців мало привілей самозахисту. «Тут я маю один шрам, а ось ще один... коли на тебе нападають, треба знати як відбиватися. Головний принцип – реагувати завчасно, не дати себе вдарити. Таке було щасливе радянське дитинство» [9: 265]. У Солженіцина також описаний момент, коли один з арештантів розповідав про те, що після арешту батька мати втекла, а він повів молодшого брата до «блатних». «Слухайте, панове безстрашні! Візьміть мого братика у навчання, навчіть його як жити! Шкодную, що сам до блатних не пристав» [17: 49].

В Одесі все почалося 27 липня 1937 року. На той час кількість арештів виросла до десяти разів. Ходили чутки, що у відділах НКВС області навіть розгорнулось змагання, хто більше спіймає «ворогів народу». Закінчилось все тим, що голові НКВС М. Єжову написали листа, з проханням збільшити ліміт арештів. Л.Б. Акінітова написала спогади, присвячені своєму дитинству. Її рідного батька заарештували ще у 1927 році, «за опозиційність». Мати відреклась від нього і не пробачила того, що він «зрадив» дітей. Згодом його було позбавлено батьківських прав. Мати вийшла заміж вдруге, за Акінітова Бориса Андрійовича. Через деякий час, після арешту дружини, вітчима, тітку та дітей викликали до НКВС, Леніну запитала з ким вона хоче жити з тіткою, чи в дитбудинку, дитина вибрала жити в дитбудинку. В дитячому будинку не дозволялось носити домашній одяг, тих, чії батьки були заарештовані не приймали в піонери. Л. Б. Акінітова казала, що їх нікуди не випускали, але при дитячому будинку були різні майстерні та гуртки: вишивальні, скульптурні майстерні, читання книжок, які відволікали від того, що діти знаходились мов за ґратами. Щоправда, директорка закладу згодом продавала чи дарувала своїм знайомим дитячі вироби [1: 53].

Отже, інформація про існування спеціальних закладів для дітей репресованих замовчувалась як радянською владою, так і радянськими істориками. Лише у 1980-х роках з'явилися перші повідомлення про існування спеціальних дитячих притулків. У 1990-х роках дослідники почали звертатись до влади, аби надати малолітнім політичним в'язням (віком від 12 до 18 років) пільги, так само як і всім, хто постраждав від жорстокого «плану рабства» тоталітарної системи часів Й. Сталіна [10: 176-177; 243]. Адже, внаслідок злочинного комуністичного режиму більша частина колишніх табірних утриманців залишились каліками. Зовсім юний організм для повноцінного розвитку потребував нормального харчування, а та баланда, яка подавалась в таборах негативно впливала на фізичний та розумовий стан. Напевно, посттоталітарному суспільству знадобиться ще багато часу, щоб усвідомити, якою метою керувався Й. Сталін, забираючи у сотень тисяч радянських дітей їх дитинство.

ЛІТЕРАТУРА

1. Акінітова Л.Б. Жизнь как сказка [Текст] / Ленина Акінітова. – Одесса: Друк, 2000. – 192 с.
2. Белановский Д. Семен Виленский: «Реабилитировали те же, кто губил» / Д. Белановский // Новая газета, 2014. – 29.10. – Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://www.novayagazeta.ru/apps/gulag/65889.html> (20.05.2015)
3. Виленский. Дети ГУЛАГа [Текст] / Сост. Семен Самуилович Виленский. – М., 2002. – Электронный ресурс. – Режим доступа: http://you1917-91.narod.ru/vilenskiy_deti_gulaga.html (20.05.2015)
4. Волович Х. О прошлом [Текст] / Сост. С. Виленский // Доднесь тяготееет. Записки вашей современницы. – М.: Советский писатель, 1989. – Вып.1. – С. 461-494.
5. Вронська Т. Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917–1953 рр.) [Текст] / Тамара Вронська. – К.: Інститут історії України, 2009. – 486 с.
6. Гинзбург Е. Здесь жили дети [Текст] / Евгения Гинзбург // Доднесь тяготееет. Записки вашей современницы. – М.: Советский писатель, 1989. – Вып.1. – С. 328-334.
7. ГУЛАГ (Главное управление лагерей) 1917 – 1960 / Под ред. А.Н. Яковлева. – М.: МФД, 2000. – С. 106 – 110.

8. Даниэль А., Рогинский А. Аресту подлежат жены [Электронный ресурс]. – Полит.ру. [сайт]. – 2003. – 30 октября. – Режим доступа: <http://polit.ru/article/2003/10/30/628134/> (20.05. 2015)
9. Епплбом Е. Історія ГУЛАГу [Текст] / Пер. з англ. А. Іщенко. – К., 2006. – 511 с.
10. Матеріали міжнародного конгресу політичних в'язнів комуністичних режимів. Київ, 7-8 листопада 1995 р. – К.: Бібліотека імені В.Вернадського, 2001. – 300 с.
11. Оперативный приказ народного комиссара внутренних дел № 00486 от 15 августа 1937 года // Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика [Текст] / Ред. В.Т. Малярєнка. – К.: Юрінком, 1997. – С. 103.
12. Оперативный приказ народного комиссара внутренних дел Союза ССР № 00447 об операции по репрессированию бывших кулаков, уголовников и других антисоветских элементов. Москва 30 июля 1937 г. // Реабілітовані історією. Одеська область: Книга перша / Упор. Л.Ковальчук, Е.Петровський. – Одеса, 2010. – С. 424-428.
13. Петровський Е.П. Одеський обласний відділ народної освіти в період масових репресій 1930-х років: невідомі сторінки історії [Текст] // Одеський мартиролог: Дані про репресованих Одеси і Одеської області за роки радянської влади. – Т.3 / Уклад.: Л.В. Ковальчук, Г.О. Разумов. – Одеса: ОКФА, 2005. – С. 837.
14. Подарунки з Іспанії палацові піонерів // Чорноморська комуна. – 1937. – 17 січня.
15. Разгон Л. Малолетки / Лев Разгон // Реабілітован посмертно. – М., 1988. – Вып. 1, 2. – С. 265-269.
16. Росси Ж. Справочник по ГУЛАГу [Текст] / Жак Росси. – М.: Просвет, 1991. – Ч.2. – 284 с.
17. Солженицын А. Один день из жизни Ивана Денисовича. – Электронный ресурс. – Режим доступа: http://vk.com/doc4179939_331929431?hash=5be6eb87a2f98ff251&dl=619e1708fff975d643. – С. 49.
18. Шмараева Е. Детство на каторге: ГУЛАГ для самых маленьких // Аргумент. – 2014. – 10.03. – Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://argumentua.com/stati/detstvo-na-katorge-gulag-dlya-samykh-malenskikh> (20.05.2015)

*Рекомендовано до друку науковим керівником к.і.н., доц. Е.П. Петровським
Стаття надійшла до редакції 31.05.2015*